УЎК 81

КУЛИНАРИЯ ОЛАМИ МЕТАФОРИК МАНЗАРАСИНИНГ ЛИНГВОМАДАНИЙ ТАВСИФИ

Толипова Шаҳноза Шуҳратовна,
Тошкент давлат тиббиёт университети
Ўзбек ва хорижий тиллар кафедраси ўқитувчиси
stolipova12@gmail.com

Аннотация. *Мазкур мақолада кулинария олами метафорик манзарасининг инглиз ва ўзбек тилларидаги лингвомаданий хусусиятлари тадқиқ этилади. Кулинария инсоннинг кундалик ҳаёти, миллий маданияти, урф-одатлари, анъаналари ва ижтимоий муносабатлари билан узвий боғлиқ бўлган маданий соҳалардан бири сифатида қаралади. Кулинарияга оид лексик бирликлар тилда нафақат таом, маҳсулот ва овқат тайёрлаш жараёнларини номлаш, балки инсоннинг ҳиссий ҳолати, характер хусусиятлари, ижтимоий муносабатлари ва ахлоқий қадриятларини ифодалаш учун ҳам хизмат қилади. Тадқиқотда гастрономик метафораларнинг семантик, когнитив ва лингвомаданий хусусиятлари қиёсий таҳлил асосида ёритилади. Инглиз ва ўзбек тилларидаги "ширин", "аччиқ", "нон", "туз", "ош", "дастурхон" каби гастрономик концептларнинг метафорик қўлланиши таҳлил қилиниб, улардаги умуминсоний ва миллий-маданий хусусиятлар аниқланади. Тадқиқот натижалари кулинария олами метафоралари миллий дунёқараш, қадриятлар тизими ва маданий тажрибани тилда акс эттирувчи муҳим восита эканлигини кўрсатади.*

Калит сўзлар: *кулинария, гастрономия, метафора, метафорик манзара, лингвомаданият, гастрономик концепт, миллий дунёқараш, маданий қадрият, инглиз тили, ўзбек тили.*

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА МЕТАФОРИЧЕСКОЙ КАРТИНЫ МИРА КУЛИНАРИИ

Аннотация. *В данной статье исследуются лингвокультурологические особенности метафорической картины мира кулинарии на материале английского и узбекского языков. Кулинария рассматривается как одна из культурных сфер, неразрывно связанных с повседневной жизнью человека, его национальной культурой, обычаями, традициями и социальными отношениями. Лексические единицы, относящиеся к кулинарии, служат в языке не только для наименования блюд, продуктов и процессов приготовления пищи, но и для выражения эмоционального состояния человека, черт характера, социальных отношений и нравственных ценностей. В исследовании на основе сопоставительного анализа освещаются семантические, когнитивные и лингвокультурологические особенности гастрономических метафор. Анализируется метафорическое употребление таких гастрономических концептов, как "ширин" (сладкий), "аччиқ" (горький), "нон" (хлеб), "туз" (соль), "ош" (плов), "дастурхон" (скатерть, накрытый стол) в английском и узбекском языках, выявляются их универсальные и национально-культурные особенности. Результаты исследования показывают, что метафоры из мира кулинарии являются важным средством отражения в языке национального мировоззрения, системы ценностей и культурного опыта.*

Ключевые слова: *кулинария, гастрономия, метафора, метафорическая картина мира, лингвокультурология, гастрономический концепт, национальное мировоззрение, культурная ценность, английский язык, узбекский язык.*

A LINGUOCULTURAL DESCRIPTION OF THE METAPHORICAL LANDSCAPE OF THE CULINARY WORLD

Abstract. *This article investigates the linguocultural features of the metaphorical landscape of the culinary world in the English and Uzbek languages. The culinary sphere is regarded as one of the cultural domains inextricably linked to an individual's daily life, national culture, customs, traditions, and social relationships. Lexical units related to culinary arts serve not only to name dishes, products, and food preparation processes in the language, but also to express a person's emotional state, character traits, social interactions, and moral values. The study illuminates the semantic, cognitive, and linguocultural*

characteristics of gastronomic metaphors through a comparative analysis. The metaphorical usage of gastronomic concepts such as “sweet” (shirin), “bitter” (achchiq), “bread” (non), “salt” (tuz), “pilaf” (osh), and “tablecloth/spread” (dasturxon) in English and Uzbek is analyzed, and their universal and national-cultural specifics are identified. The research findings indicate that metaphors from the culinary world are an important means of reflecting the national worldview, value system, and cultural experience in language.

Keywords: *culinary, gastronomy, metaphor, metaphorical landscape, linguoculturology, gastronomic concept, national worldview, cultural value, English language, Uzbek language.*

Кириш. Замонавий тилшуносликда тил ва маданият муносабатларини ўрганиш муҳим илмий йўналишлардан бири ҳисобланади. Тил нафақат ахборот алмашиш воситаси, балки муайян халқнинг тарихи, маданий тажрибаси, урф-одатлари, қадриятлари ва дунёқарашини акс эттирувчи мураккаб тизимдир. Инсон тафаккурида шаклланган миллий-маданий тасаввурлар лексик бирликлар, фразеологизмлар, мақоллар, иборалар ва метафорик конструкциялар орқали тилда ўз ифодасини топади.Гастрономия ва кулинария инсон ҳаёти билан бевосита боғлиқ бўлган универсал маданий соҳалардан биридир. Овқат тайёрлаш ва истеъмол қилиш инсоннинг физиологик эҳтиёжини қондириш билан бирга, ижтимоий муносабатлар, оилавий анъаналар, меҳмондўстлик, байрам ва маросимлар билан ҳам чамбарчас боғланган.

Шу сабабли гастрономик лексика муайян халқнинг миллий-маданий хусусиятларини ўзида мужассам этади.Кулинарияга оид лексик бирликларнинг муҳим хусусиятларидан бири уларнинг метафорик маъно ҳосил қилиш имкониятидир. Инсон конкрет гастрономик тажрибалар – таъм сезиш, овқат тайёрлаш, пиширириш, аралаштириш, истеъмол қилиш ва дастурхон атрофида мулоқот қилиш жараёнлари асосида абстракт тушунчаларни англайди ва ифодалайди.Масалан, инглиз тилида *piece of cake* ибораси «жуда осон иш» маъносини, *spill the beans* ибораси эса “сирни ошкор қилмоқ” маъносини ифодалайди.

Бу ерда кулинария соҳасига оид конкрет образлар абстракт тушунчаларни ифодалаш учун метафорик манба сифатида хизмат қилмоқда.Ўзбек тилида ҳам гастрономик концептлар метафорик ва лингвомаданий жиҳатдан фаол қўлланади. Хусусан, “нон-тузини оқламоқ”, “туз тотган жойини унутмаслик», “ошини ош, тошини тош қилмоқ” каби ибораларда нон, туз ва ош каби гастрономик бирликлар ўзининг тўғридан-тўғри маъносидан ташқари ҳурмат, садоқат, миннатдорлик, меҳмондўстлик ва саховат каби маданий маъноларни ҳам ифодалайди.

Шу нуқтаи назардан кулинария олами метафорик манзарасини лингвомаданий нуқтаи назардан тадқиқ қилиш тилдаги метафораларнинг миллий-маданий хусусиятларини аниқлашда муҳим аҳамиятга эга.Мақоланинг асосий мақсади – инглиз ва ўзбек тилларида кулинария оламига оид метафорик бирликларнинг семантик ва лингвомаданий хусусиятларини аниқлаш ҳамда уларда акс этган миллий дунёқараш ва маданий қадриятларни қиёсий таҳлил қилишдан иборат.

Мавзуга доир адабиётлар тахлили. Метафора масаласи замонавий тилшунослик, когнитив тилшунослик ва лингвомаданиятшуносликнинг муҳим тадқиқот объектларидан бири ҳисобланади. Метафоранинг когнитив хусусиятларини тадқиқ қилишда G. Lakoff ва M. Johnsonнинг илмий қарашлари муҳим ўрин тутади. Уларнинг концептуал метафора назариясига кўра, инсон абстракт тушунчаларни конкрет, кундалик тажриба асосида концептуаллаштиради.Кулинария соҳаси инсоннинг энг қадимий ва доимий тажрибаларидан бири бўлгани учун гастрономик образлар метафорик концептуаллаштиришда кенг қўлланади. Овқат, таъм, пиширириш, дастурхон каби тушунчалар инсоннинг ижтимоий ва эмоционал тажрибасини ифодалашда метафорик манба вазифасини бажаради.A. Wierzbickaнинг маданий семантика соҳасидаги тадқиқотлари ҳам мазкур мавзу учун муҳим назарий асос бўлиб хизмат қилади. Олиманинг қарашларига кўра, айрим лексик бирликларнинг мазмунини тўлиқ англаш учун уларни муайян маданий контекст билан биргаликда ўрганиш зарур. M.A.K. Halliday тилнинг ижтимоий табиатини таъкидлаб, тил бирликларининг маъноси улар қўлланадиган ижтимоий ва коммуникатив муҳит билан боғлиқлигини кўрсатади. Бу ёндашув гастрономик метафораларни ҳам муайян ижтимоий ва маданий контекстда ўрганиш имконини беради. Ўзбек тилидаги гастрономик лексика ҳам миллий маданиятнинг муҳим вербал кўринишларидан бири ҳисобланади. Ўзбек миллий таомлари ва уларга оид номлар миллий маданият, тарихий хотира ва ижтимоий анъаналар билан боғлиқ. Масалан, “ош”, “нон”, “чой”, “дастурхон” каби бирликлар ўзбек лингвомаданий манзарасида фақат озиқ-овқат тушунчаларини эмас, балки меҳмондўстлик, барака, ҳурмат ва ижтимоий бирдамликни ҳам ифодалайди.Аввалги тадқиқотларда ҳам гастрономик лексиканинг номинатив вазифадан ташқари

маданий ва прагматик функцияларни бажариши таъкидланган. Хусусан, гастрономик дискурс миллий анъаналар, маданий идентификация ва ижтимоий мулоқот билан узвий боғлиқ экани кўрсатилган. Шу билан бирга, кулинария олами метафорик манзарасининг инглиз ва ўзбек тилларидаги лингвомаданий хусусиятларини комплекс қиёсий тадқиқ этиш масаласи янада чуқур ўрганишни талаб қилади.

Тадқиқот методологияси. Тадқиқотнинг назарий ва методологик асосини когнитив тилшунослик, лингвомаданиятшунослик, семасиология ва қиёсий тилшунослик соҳаларида шаклланган илмий ёндашувлар ташкил этади. Тадқиқот жараёнида қуйидаги методлардан фойдаланилди:

1. Семантик таҳлил методи. Кулинарияга оид лексик бирликларнинг тўғри ва кўчма маънолари аниқланди.

2. Когнитив таҳлил методи. Гастрономик образлар орқали абстракт тушунчаларнинг қандай концептуаллаштирилиши ўрганилди.

3. Лингвомаданий таҳлил методи. Метафорик бирликларда акс этган миллий қадриятлар, урф-одатлар ва маданий символлар таҳлил қилинди.

4. Қиёсий таҳлил методи. Инглиз ва ўзбек тилларидаги кулинария метафораларининг умумий ва фарқли жиҳатлари аниқланди.

5. Контекстуал таҳлил методи. Метафорик бирликларнинг турли нутқий контекстлардаги маъно хусусиятлари ўрганилди.Тадқиқот материали сифатида инглиз ва ўзбек тилларидаги гастрономик фразеологизмлар, метафорик бирикмалар, мақол ва маталлар ҳамда кулинария дискурсида учрайдиган образли ифодалардан фойдаланилди. Шунингдек, гастрономик луғатлар, бадиий матнлар ва кундалик нутқ материаллари таҳлил объекти сифатида қаралди.

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили. Тадқиқот натижалари кулинария олами метафорик манзарасида бир нечта асосий концептуал моделлар мавжудлигини кўрсатди.

Таом - ҳаёт ва ижтимоий муносабатлар метафораси. Таом инсон ҳаётининг муҳим қисми бўлгани сабабли гастрономик образлар инсон ҳаёти ва ижтимоий муносабатларни концептуаллаштиришда кенг қўлланади.Ўзбек тилида “ош” концепти бунга яққол мисол бўла олади. “Ош” нафақат миллий таом номи, балки ўзбек маданиятида тўй, байрам, меҳмондорчилик ва жамоавий бирлик билан боғлиқ маданий концептдир. Миллий таомларнинг ижтимоий тадбирларда қўлланиши уларнинг оддий озиқ-овқатдан кенгроқ маданий маъно касб этишини кўрсатади. “Оши ош, тоши тош” каби бирликларда ҳам ош образи инсоннинг ижтимоий мавқеи ва фаровонлиги билан боғлиқ маъноларни ифодалайди. Инглиз тилида ҳам гастрономик образлар ижтимоий ва иқтисодий муносабатларни ифодалашда қўлланади. Масалан, *bring home the bacon* ибораси оила учун даромад топиш маъносини англатади.Бу ерда конкрет озиқ-овқат номи иқтисодий таъминот тушунчасини ифодаловчи метафорага айланган.

Таъм – эмоционал ҳолат метафораси. Кулинария метафорик манзарасида таъм концепти алоҳида ўрин тутади. Ширин, аччиқ, нордон ва шўр каби сенсор тушунчалар инсоннинг эмоционал ва психологик ҳолатларини ифодалаш учун метафорик тарзда қўлланади.

Ўзбек тилида:

• “ширин сўз”;

• “ширин хотира”;

• “аччиқ ҳақиқат”;

• “аччиқ гап” каби бирикмаларда таъмга оид лексемалар абстракт эмоционал маъноларни ифодалайди.

“Ширин” концепти ижобий ҳис-туйғу, ёқимлилик ва меҳр билан боғлиқ бўлса, “аччиқ” концепти кўп ҳолларда оғриқли ҳақиқат, салбий тажриба ёки эмоционал таъсирни англатади. Инглиз тилида ҳам *sweet* ва *bitter* лексемалари шундай метафорик хусусиятга эга: *sweet memory, sweet experience, bitter experience* каби бирикмаларда таъм эмоционал тажрибани концептуаллаштириш воситасига айланади.

Нон концептининг лингвомаданий хусусиятлари. Ўзбек лингвомаданий манзарасида “нон” энг муҳим гастрономик концептлардан бири ҳисобланади. Нон нафақат асосий озиқ-овқат маҳсулоти, балки ризқ, барака, меҳнат ва ҳурмат рамзи сифатида ҳам қабул қилинади. “Нон-тузини оқламоқ” иборасида “нон” ва “туз” конкрет озиқ-овқат номлари бўлишдан ташқари инсонга кўрсатилган яхшилик ва меҳрни ифодалайди. Шунинг учун мазкур бирликнинг мазмунини фақат луғавий маъно асосида эмас, балки ўзбек маданий контекси асосида англаш мумкин.Бу ҳолат гастрономик лексемаларнинг миллий маданий хотирани сақловчи бирликлар сифатидаги аҳамиятини кўрсатади.

Дастурхон концепти. “Дастурхон” ўзбек лингвомаданий манзарасида ўзига хос концептуал аҳамиятга эга. Дастурхон жисмоний буюм сифатидаги маъносидан ташқари, инсонлар йиғиладиган, меҳмон кутиб олинадиган ва мулоқот амалга ошириладиган ижтимоий-маданий маконни ҳам англатади. “Дастурхонга марҳамат” ифодаси бунга яққол мисол бўлиб, унинг коммуникатив мазмуни оддий таклифдан кўра кенгроқдир. Унда меҳмондўстлик, ҳурмат, очиқлик ва самимий муносабат каби миллий қадриятлар мужассамлашган. Гастрономик дискурснинг меҳмондўстлик ва ижтимоий бирдамликни ифодалашдаги роли аввалги тадқиқотларда ҳам таъкидланган.

Кулинария метафораларининг инглиз ва ўзбек тилларидаги қиёсий хусусиятлари. Инглиз ва ўзбек тилларида гастрономик метафораларнинг мавжудлиги инсоннинг овқатланиш тажрибаси асосида абстракт тушунчаларни англаш хусусиятининг универсаллигини кўрсатади. Бироқ уларнинг миллий-маданий мазмуни бир-биридан фарқ қилади.

Инглиз тилида:

• *piece of cake* – осон иш;

• *spill the beans* – сирни ошкор қилмоқ;

• *butter someone up* – хушомад қилмоқ;

• *have bigger fish to fry* – муҳимроқ иш билан шуғулланмоқ

каби метафорик бирликлар мавжуд. Бундай ифодаларда кулинария образлари инсон фаолияти, муносабатлар ва кундалик ҳаёт билан боғлиқ абстракт тушунчаларни ифодалайди.Ўзбек тилида эса гастрономик метафораларда миллий ахлоқий ва ижтимоий қадриятлар, айниқса меҳмондўстлик, садоқат, миннатдорлик ва ҳурмат компонентлари кучли намоён бўлади.Шундай қилиб, икки тилдаги метафоралар ўртасида умумий концептуал моделлар мавжуд бўлса-да, уларнинг миллий-маданий мазмуни ҳар бир халқнинг тарихий тажрибаси ва гастрономик маданияти билан белгиланади.

Муҳокама. Олинган натижалар кулинария олами инсон тафаккурида абстракт тушунчаларни ифодалаш учун муҳим концептуал манба эканини кўрсатди. Овқатланиш билан боғлиқ тажриба инсон учун универсал бўлгани сабабли гастрономик метафоралар турли тилларда учрайди.Шу билан бирга, метафоранинг конкрет мазмуни ва маданий коннотацияси муайян халқнинг дунёқараши билан белгиланади. Инглиз ва ўзбек тилларидаги материалларни қиёсий таҳлил қилиш бу ҳолатни яққол намоён этади.Ўзбек тилидаги “нон”, “туз”, “ош”, “дастурхон” каби концептлар миллий маданиятнинг муҳим белгиларини ифодалайди. Улар инсонлар ўртасидаги муносабатларни, меҳмондўстликни, барака ва ижтимоий бирдамликни концептуаллаштиришда иштирок этади. Ўзбек маданиятида дастурхон атрофида овқатланиш нафақат физиологик эҳтиёжни қондириш, балки инсонлар ўртасидаги ижтимоий алоқаларни мустаҳкамлаш воситаси сифатида ҳам намоён бўлади. Инглиз тилидаги гастрономик метафораларда эса кундалик фаолият, шахсий тажриба, муваффақият ва ижтимоий муносабатларнинг турли жиҳатлари акс этади. Бу метафоралар ҳам инсоннинг реал гастрономик тажрибасини абстракт тушунчалар билан боғлайди.

Демак, кулинария метафоралари бир вақтнинг ўзида икки хусусиятни намоён қилади: бир томондан, улар инсон тафаккурининг универсал когнитив механизмларига асосланади; иккинчи томондан, улар муайян халқнинг миллий-маданий тажрибасини акс эттиради.

Глобаллашув жараёни ҳам кулинария метафорик манзарасининг ривожига таъсир кўрсатмоқда. Турли миллий таомлар ва гастрономик тушунчалар тиллар ўртасида фаол тарқалмоқда. Инглиз тилида *sushi, ramen, taco, croissant* каби бирликларнинг оммалашуви, ўзбек миллий таомлари – *plov, samsa* каби номларнинг халқаро гастрономик дискурсда қўлланиши маданиятлараро таъсирнинг кучайиб бораётганини кўрсатади.

Шу нуқтаи назардан кулинария метафораларини ўрганиш нафақат тилшунослик, балки маданиятлараро коммуникация, таржима назарияси ва миллий концептларни тадқиқ қилиш учун ҳам муҳим илмий аҳамиятга эга.

Хулоса. Тадқиқот натижалари кулинария олами метафорик манзараси тил ва маданият ўртасидаги узвий муносабатни намоён этувчи муҳим лингвомаданий ҳодиса эканини кўрсатди.

Инглиз ва ўзбек тилларида кулинарияга оид лексик бирликлар ўзининг номинатив маъносидан ташқари, эмоционал, ижтимоий, ахлоқий ва маданий маъноларни ҳам ифодалайди. Таом, таъм, нон, туз, ош ва дастурхон каби концептлар абстракт тушунчаларни концептуаллаштиришда муҳим метафорик манба вазифасини бажаради.

Қиёсий таҳлил шуни кўрсатдики, инглиз ва ўзбек тилларида гастрономик метафораларнинг умумий когнитив асослари мавжуд. Масалан, “ширин” ва “аччиқ” таъмлар эмоционал ҳолатларни ифодалашда ҳар икки тилда ҳам метафорик манба сифатида иштирок этади.

Бироқ ўзбек тилидаги гастрономик метафораларда миллий-маданий компонент айниқса кучли намоён бўлади. “Нон”, “туз”, “ош” ва “дастурхон” каби концептлар ўзбек халқининг меҳмондўстлик, ҳурмат, садоқат, барака ва ижтимоий бирдамлик каби қадриятларини вербаллаштиради.

Шунингдек, кулинария метафоралари миллий дунёқараш ва маданий тажрибани авлоддан авлодга етказишда муҳим восита ҳисобланади. Улар халқнинг тарихий хотираси, урф-одатлари ва ижтимоий қадриятларини тилда сақлайди.

Умуман, кулинария оламининг метафорик манзарасини лингвомаданий нуқтаи назардан тадқиқ қилиш тил, тафаккур ва маданият ўртасидаги муносабатларни чуқурроқ англаш имконини беради. Келгусида ушбу соҳани корпус лингвистикаси, когнитив лингвистика, социолингвистика ва маданиятлараро коммуникация методлари асосида янада кенг тадқиқ этиш мақсадга мувофиқ.

АДАБИЁТЛАР:

1. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 2003.

2. Wierzbicka A. Understanding Cultures through Their Key Words. – Oxford: Oxford University Press, 1997.

3. Halliday M.A.K. Language as Social Semiotic. – London: Edward Arnold, 1978.

4. Kövecses Z. Metaphor: A Practical Introduction. – Oxford: Oxford University Press, 2010.

5. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of the English Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 2019.

6. Safarov Sh. Pragmatics. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2008.

7. Brown P., Levinson S. Politeness: Some Universals in Language Usage. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987.

8. Khudoyberganova D. O‘zbek milliy taomlari va ularning madaniy ahamiyati. – Toshkent, 2018.

9. Gibbs R.W. The Poetics of Mind: Figurative Thought, Language, and Understanding. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

10. Charteris-Black J. Corpus Approaches to Critical Metaphor Analysis. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2004.